A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXI. KÖTET. — 4. SZÁM

SAYOUS EDE

K. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

NAGY MIKLÓS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK 1931. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

ARCKÉPPEL

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1931

SAYOUS EDE

(1842—1898)

SAYOUS EDE

K. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

NAGY MIKLÓS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1931. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

ARCKÉPPEL

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1931

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

SAYOUS EDE EMLÉKEZETE.

1898 jan. 19.-én húnyta le örökre szemét nemzetünk lelkes barátja, nyelvünk, irodalmunk, történelmünk és hazánk jeles ismerője, Akadémiánknak 23 éven át kültagja : Sayous Ede.

Egy évvel utóbb, 1899 jan. 12.-én, követte őt a halálba öreg barátja, Szilágyi Sándor is, ki az Akadémia megbízásából hivatva lett volna elmondani Sayous fölött az emlékbeszédet. Szilágyi elhúnytával feledésbe merült Sayous emléke is, mígnem a mult évben megállapíttatott ez, az Akadémiánk százéves történetében egyedül álló véletlen, fájdalmas mulasztás.

Önként vetődik fel itt az a kérdés, vajjon illik-e majd egy emberöltő után újítani fel valakinek emlékezetét, akkor, amikor magánjogunk szerint 32 év alatt elévül minden nem érvényesített jogigény, és az a kérdés, vajjon lehet-e emlékbeszédet mondani annak a nemzetnek fiáról, mely az utolsó 16 esztendő alatt előbb a világháborúban, majd a belgrádi fegyverszüneti feltételektől a béketárgyalásokon át a trianoni békeparancsig, sőt azóta is a nemzetközi élet minden nyilvánulásában a legádázabb gyűlöletet tanusítja nemzetünkkel szemben?

A fölvetett kérdésekre egyszerű a válasz : az erkölcsi javak és kötelességek világában nincs elévülés, és másfelől minél ellenségesebb nemzetünk iránt a francia külpolitika, annál mélyebb hálával és kegyelettel kell őriznünk annak a francia férfiúnak emlékezetét, aki fiatal korában önként, minden nyelvi nehézséget leküzdve, megtanult magyarul s irodalmunk és történelmünk lelkiismeretes tanulmányozása közben megismerte és megszerette nemzetünket s aki a mai

napig a legjobb francianyelvű történelmet írta nemzetünkről. A róla való megemlékezés tehát nemcsak illik, hanem régi tartozás köteles lerovása.

I.

Sayous Ede[1] 1842 január 10.-én született Genfben, régi hugenotta családból, mely eredetileg az egykori Béarn francia tartománynak, a mai Basses-Pyrenées megyének Lahontan nevű községében Sayous nevű birtokán élt, honnan kétségtelenül nevét is vette. 1750 körül azonban ősei a XV. Lajos uralkodása alatt kiújult vallási üldöztetés elől menekülésre kényszerültek s a kálvinista reformáció központjában települtek meg, ahol egykor maga Kálvin is szívesen látta a hazájukból kiüldözött hugenottákat. Itt a család első és második nemzedékében iparral foglalkozott.

A harmadik nemzedék tagja volt Sayous André Pierre. Genfben született 1808-ban. A helybeli akadémia elvégzése után tanári pályára lépett. 1841-től rokonának, Toepffer Rudolf neves svájci írónak utóda a Kálvin által 1559-ben felállított (1873-ban egyetemmé alakult) már említett akadémia francia nyelv és irodalmi tanszékén. Ugyanez évben megnősült, feleségül vevén a Neufchâtel kantonbeli Besson Sophie Henriette-et és ez évben adta ki az 1838-ban még csak Kálvinról írt tanulmányát, *Études littéraires sur les écrivains français de la Réformation* címmel, melyben Kálvin mellett a többi francia református egyházi író : Farel, Viret, de Bèze, Hotman, a két Estienne, de la Noue, Duplessis-Mornay és Agrippa d'Aubigné műveinek irodalmi jelentőségével foglalkozik. (A mű második kiadása 1854-ben jelent meg két kötetben, Párizsban.) Itt kezdte írni második nagy munká-

[1] Forrásokul a következő műveket használtuk : Pingaud, Léonce : *Notice sur M. Édouard Sayous.* Besançon, 1898. 24 l. — Kont Ignác : *Sayous Eduárd.* Nekrológ. Megjelent az *Akadémiai Értesítő* 1900. januáriusi számában. 131—145. l. — Bary Ilona : *La vie et les oeuvres d'Édouard Sayous.* Szakdolgozat (kéziratban). 1930. — Olay Ferenc dr. : *A magyar történelemírás francia mestere :* Sayous Eduárd. (Nagymagyarország c. folyóirat 1931. évfolyamában.)

ját a külföldi francia irodalom történetéről. Az 1846 október 6—7.-i genfi radikális forradalom azonban, melynek élén Fazy Jakab hírlapíró, utóbb a genfi kormány feje állott, társaival együtt megfosztotta őt is katedrájától. Állásának elvesztése után a Genfben 1841 óta megismétlődő politikai zavargások miatt annyira reménytelennek látta szülővárosában a jövőt, hogy elhatározta a Franciaországba való átköltözködést. Az emberi alapjogokról szóló nyilatkozat 10. pontjában ugyanis a francia nemzetgyűlés még 1789 nov. 3.-án törvénybe iktatta a vallásszabadságot, dec. 24.-én a nem katholikusok hivatalviselési képességét, végül az 1790 május 2.-i törvény megadta a lehetőséget a külföldi születésűek honosítására is. Sayous Péter tehát feleségével, Ede fiával és két kis lányával Párizsba utazik s ezzel véget ér a család százéves számkivetése.

Addig végzett tudományos munkássága, de még inkább távoli rokonának, Dufour híres svájci tábornoknak, III. Napoleon egykori katonai nevelőjének ajánlása alapján megérkezése évében, 1852-ben megkapja a francia állampolgárságot, majd kineveztetését is a vallásügyeket is intéző igazságügyminisztériumba, a nem katholikusok ügyeit intéző ügyosztályba, melynek 1859-ben helyettes vezetője is lett. Egyidejűleg folytatta irodalmi munkásságát is. 1853-ban kiadta a Genfben megkezdett *Histoire de la littérature française à l'étranger* c. művét, melyet a francia akadémia is megjutalmazott. 1861-ben jelent meg a *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, 1863-ban a *Conseils à une mère sur l'éducation littéraire de ses enfants* és 1866-ban a *Principes de littérature* c. munkája. Ezeken kívül még 1851-ben közreadta Mallet du Pan neves svájci publicistának (1749—1800) emlékiratait *(Mémoires et correspondance de Mallet du Pan pour servir à l'historie de la Révolution française)*, sokat dolgozott folyóiratok számára is és szívesen látott vendége volt Párizs több irodalmi szalónjának. Szorgalmas munkásságban telt élet után 1870 február 22.-én halt meg Párizsban. Felesége kilenc nap mulva, március 3.-án követte sírjába.[1]

[1] Emlékét életrajzával és munkásságának méltatásával szép cikkben örökítette meg fiatalabb kortársa: Edmond Scherer, a

Vallásukért üldöztetést és száműzetést szenvedett ősöknek s a férfikora kezdetén a radikalizmus genfi győzelme miatt Párizsba átköltözésre kényszerült, nagyműveltségű irodalomtörténetíró apának volt sarja Sayous Ede. A mély vallásosság, a szabadságszeretet, a komoly, zárkózottságra hajló, érzékeny kedély, a vonzalom az irodalom, a költészet és a történelem iránt gazdag szellemi örökségként szállottak rá s egyúttal el is döntötték életpályáját.

Tízéves koráig, mikor Párizsba került, a szülői háznál tanult atyja szerető vezetése alatt. Középiskolai tanulmányait a Lycée Louis le Grand-ban kezdte és a Lycée Bonaparte-ban (ma Condorcet) fejezte be. A történelem iránt érzett hajlandósága és kiváló tehetsége már líceumi tanuló korában kitünt. 16 esztendős volt, mikor a minden tanév végén Párizs összes középiskoláinak részvételével tartani szokott zárthelyi versenyen elnyerte az első történelmi díjat. Szülei azonban gyakorlati pályára szánták. Kívánságukra két éven át jogot tanult, a nélkül, hogy ezt a szakot meg tudta volna kedvelni.

1860-ban végleg a tanári pályát választja. Leteszi a nehéz felvételi vizsgát és beiratkozik a párizsi tanárképzőbe, az École Normale Superieure-re. A szabályok szerint három éven át bennlakója az intézetnek. Gyorsan és igen könnyen tanul, de nyugtalan kedélye, a vidámság után hirtelen, minden látható ok nélkül jelentkező szomorúsága — az üldözött ősök lelki hagyatéka — nem mindig engedi meg, hogy nagy képzettségét kellőképen érvényesítse. Társai közt vannak Monod Gábor, Rambaud Alfréd és Lavisse Ernő, — az utolsó kettő vele egy évben is született — utóbb a francia történetírás büszkeségei és a Sorbonne nagyhírű tanárai, kikkel már akkor meleg barátságot köt, noha egyébként épen nem volt barátkozó természetű. A szünidőket legtöbbször utazásokra

---

szintén svájci születésű és protestáns író, kritikus, utóbb francia képviselő, majd szenátor, 1861-től a *Temps* szerkesztőségének tagja — a *Temps* 1870. ápr. 18. és 19. számaiban. A cikk kézzel írott másolatát Sayous Andrétól, S. Ede legidősebb fiától 1898-ban szerezte be báró Forster Gyula, Akadémiánk tiszteleti és igazgató tagja. Szívességéért, mellyel Sayousra vonatkozó adatait átengedte, ez úton fejezem ki hálás köszönetemet.

használja fel. Sűrűn megfordul Svájcban s bejárja Olasz- és Franciaország egyes részeit. Lavisse följegyzése[1] szerint már tanárjelölt korában foglalkozni kezd a magyar nyelvvel. Egyébként is valóságos nyelvtehetség. Talán még Svájcból hozta magával a német és olasz nyelv ismeretét. A középiskolában megtanulja az angol és latin nyelvet is. Utóbbin bámulatos könnyedséggel és tisztasággal ír is.

Történeti érzéke és szabadságszeretete volt az a kapu, melyen át lelke megnyílt a magyar szellem előtt. «Kora ifjúsága óta vonzotta őt valami» a magyarokhoz és különösen a magyar nyelvhez és irodalomhoz. «Chassin[2] Petőfije, Thalès Bernard[3] írásai és fordításai, egypár — akkor külföldön élő — magyarral való megismerkedés, költötték fel s táplálták benne e rokonszenvet», amint egyik találkozásuk alkalmával maga beszélte Szász Károlynak, utóbb a dunamelléki református egyházkerület nagynevű püspökének.[4]

Szorgalmas tagja volt az École Normale hallgatói közt 1860-ban alapított «Conférence du Rez-de-chaussée» nevű irodalmi társaságnak is. Egyik előadása, mely 1863-ban nyomtatásban is megjelent, egyik utazásának emlékeként, az olaszországi Sienáról szól. A Pingaud idézett visszaemlékezésében közölt részlet szinte meglep a 21 éves szerző fínom megfigyelőképességével, történeti érzékével és színes nyelvével.

1863-ban a legszebb sikerrel tette le a történelemből és a földrajzból képesítő vizsgáját. Mint évfolyamának legkitűnőbb hallgatója, két évre szóló utazási ösztöndíjat nyert az athéni archeológiai intézetbe. Ő azonban nem akarván szüleitől oly hosszú időre megválni, elfogadta a versailles-i

[1] Lavisse: *À l'École Normale* (Revue de Paris, 1914. évf. 230. l.). Idézi Baranyai Zoltán: *Édouard Sayous levelezése magyar tudósokkal.* (Budapesti Szemle, 1919. márc. szám, 199. l.)

[2] Chassin Károly Lajos Petőfi-fordítása *(Une traduction du poète révolutionnaire Hongrois Alexandre Petőfi)* 1860-ban jelent meg.

[3] Bernard Thalès francia író és tudós magyar tárgyú regénye *La couronne de saint Étienne ou les colliers rouges, scènes de la vie hongroise au XVe siècle* címmel 1853-ban jelent meg.

[4] Szász Károly —á — r — jelzésű cikke a *Vasárnapi Ujság* 1873. június 29.-i 26. számában, mely Sayous arcképét is közli.

líceumban felajánlott tanári állást. Két évig tanított itt, mikor a kormány a párizsi Lycée-Charlemagne-ba helyezte át. Elért sikerei gyors munkára ösztönözték. Alig három esztendő alatt két tanulmányt írt az irodalmi (bölcsészeti) doktori fok elnyerése végett. Az első, latin nyelven írt tézisében (*De epistolis sive sancti Bonifacii sive ad sanctum Bonifacium.* — Thèse pour le doctorat des lettres, Paris, 1866) Bonifáciusnak, a németek apostolának (675—755) levelezésével foglalkozik, kinek nagy alakjára valószínűleg a német kath. püspököknek az 1100. évforduló alkalmából 1855-ben tartott fuldai emlékünnepe vonta figyelmét. Másik munkájában (*La France de saint Louis d'après la poésie nationale.* — Thèse présentée à la faculté des lettres de Paris, Paris, 1866, VII+208 l.), melyet édesatyjának ajánlott, arra a lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy a IX. Lajos-korabeli (1215—1270) Franciaország viszonyait kizárólag az egykorú költészet adatai alapján rajzolja meg, a többi forrás mellőzésével. A Sorbonne ugyan, méltányolván a fiatal szerző szorgalmát és irodalmi felkészültségét, elfogadta a dolgozatokat és Sayoust az irodalom doktorává avatta, azonban három évvel idősebb kortársa, Paris Gaston, a középkori francia költészet kitűnő ismerője, az 1866-ban megindult *Revue critique* 1867. évfolyamában (I. köt. 109. l.) kemény bírálatban mutatta ki a mű hibáit.[1]

Ez volt a Sayous első és utolsó francia tárgyú munkája. Kont szerint [2] az említett kritika vette el kedvét a francia történet művelésétől. Ezt a föltevést nem tudjuk magunkévá tenni. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is Sayous nyugtalan természetét, sokkal közelebb álló okot találhatunk abban az önkéntes munkamegosztásban, mellyel az akkori francia történetíró-nemzedék kiváló tagjai a külföldi történet művelését megkezdték, illetőleg folytatták. Geffroy Mátyás Ágost (1820—1895) az 1850-es évek közepén mélyedt el a skandináv államok történetének tanulmányozásában. Sayous elindulásával körülbelül egyidejűleg kezd foglalkozni Rambaud a bizánci császársággal, majd Orosz- és Németországgal; Lavisse ugyancsak a német történelemmel; Leger Lajos, kit

[1] Kont I. i. m. 135. l. [2] U. o.

szintén baráti szálak fűztek Sayous-hoz, a szláv népekkel, végül néhány évvel utóbb válik Denis Ernő (1849—1921) szinte kizárólag a csehek történetírójává.

II.

Így fordul Sayous érdeklődése a magyar nemzet felé, melynek nyelvével már tanárjelölt korában foglalkozni kezdett, amelynek bujdosó fiai nemrég Párizsból, Genfből és Nyugateurópa más központjaiból igyekeztek európai kérdéssé tenni a magyar ügyet, és amely a kevéssel előbb létrejött kiegyezés után már állami önállóságának birtokában vett részt az 1867. évi párizsi világkiállításon. Nem véletlenül választotta épen ő a magyar történelmet. A menekültek és üldözöttek iránt lelke mélyén élt részvéte, igazságérzéke, szabadságszeretete és vallásossága egyenesen predesztinálták őt arra, hogy történetírója legyen annak a nemzetnek, mely egykor feltartotta a tatár és török áradatot, mely kelet felé utolsó képviselője a nyugati eszméknek, a germán és szláv önkényuralmi törekvések közt egyetlen védelmezője a szabadságnak és alkotmányosságnak, amely többet szenvedett, mint Európa valamennyi népe együtt, és amelynek jelentékeny református kisebbségében hittestvéreit is látta.

A francia történetírás előtte alig foglalkozott történetünkkel.[1] A francia diplomácia azonban annál gyakrabban

[1] Sacy: *Histoire générale de Hongrie.* I—III. Yverdon, 1780. — Dussieux: *Essai sur l'invasion des Hongrois.* Paris, 1839. — De Gérando, Auguste: *Essai historique sur l'origine des Hongrois.* Paris, 1844. — *La Transylvanie et ses habitants.* I—II. Paris, 1845. — *L'esprit publique en Hongrie depuis la révolution française.* Paris, 1848. — Thierry, Amédée: *Histoire d'Attila et de ses successeurs, jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe.* I—II. Paris, 1856. V. éd. 1874. — Chassin: *La Hongrie, son génie et sa mission.* Paris, 1855. — Irányi et Chassin: *Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—1849.* I—II. Paris, 1859—1860. — Saint-René Taillandier: *Bohème et Hongrie du XV à XIX. siècle. Histoire, littérature, politique.* II. éd. Paris, 1869. — Végül néhány tanulmány a szabadságharc alkalmából a *Revue des deux Mondes*-ban és az *Illustration*-ban (l. ezekről Sipos Lajos *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848—1851.* 1929. 41. és 44—46. lapok.

vette nemzetünket számításába attól az időponttól kezdve, amikor I. Ferenc francia királynak nem sikerült elnyernie a német-római császári koronát (1519) és a Habsburgok Középeurópára, Spanyolországra és utóbbi révén az egész újvilágra támaszkodó hatalmi túlsúlyával szemben egyre inkább kellett igénybe vennie különféle szövetségesek támogatását. A mohácsi vész előtt három hónappal létrejött cognaci líga a török szövetséggel, majd a harmincéves háborúban a svéd szövetség, a legújabb szövetségek közül a világháborúban Orosz-, Angol-, Olaszországra, a Balkán-államok nagy részére, az Amerikai Egyesült-Államokra stb. kiterjedő szövetség-hálózat és jelenben a kisantant-államokkal, valamint Lengyelországgal fennálló szövetségei mind ennek a nagyvonalú külpolitikának mesterfogásai. E Habsburg-ellenes szövetségi rendszerekbe a mohácsi vész óta gyakran illesztette a francia diplomácia a politikai és vallásszabadságában, nemzeti létében Bécstől annyiszor megtámadott magyarságot is Szapolyai Jánostól II. Rákóczi Ferencig. Napoleon 1809-ben Magyarország elszakításával akar halálos csapást mérni a Habsburg-birodalomra.

Közel negyven év telik el ezután, míg a franciák újból tudomást kezdenek venni nemzetünkről. Egy házasságkötés fűzi össze az első szálakat. 1840-ben az alig húszéves, nemesszívű és kitűnő tollú De Gérando Ágost nőül veszi Teleki Emma grófnőt, s míg egyfelől büszkén vállalja új nemzetének a magyart, melyről és amelynek két hazájáról, Magyarországról és Erdélyről, három szép munkában tájékoztatja a franciákat, másfelől párizsi otthonában ismerik meg Michelet, a híres történetíró és mások a magyar történelmet és reformtörekvéseket.[1]

Az 1848. februáriusi forradalom győzelme után néhány nappal, március 15.-én Dobsa Lajos író és későbbi képviselő és Hugó Károly író vezetésével 300 tagú küldöttség üdvözölte a Párizsban élt magyarság megbízásából az ideiglenes francia kormányt, melynek nevében Lamartine külügyminiszter, a girondiak költői lelkű történetírója, többek közt a következő szavakkal válaszolt :

[1] Sipos Lajos, i. m. 6. l.

«Ha Franciaországnak szüksége volna, hogy értesíttessék azon erényekről, bátorságról, szabadsági és testvériségi szellemről, mely az önök nemzetét lelkesíti, szerencsésnek tartanám magamat erről tanuságot tehetni. Én keresztülmentem az önök hazáján, tanuja voltam ezen nagy nemzet pásztori s egyszersmind hősi erényeinek, mely bár egy nagy szövetségi egységbe lépe, soha nem veszté el megkülönböztető jellemét ősi nemzetiségének. Ha önök szíves kívánságot hoznak nekünk azon szabadsághoz, mely a mi hazánkban új, mi önöknek tiszteletünket nyilvánítjuk azon régi szabadság iránt, melyet oly bölcsen és dicsőségesen fenntartottak hazájukban. Ezen testvérisége a két szabadságnak, a két népnek, még inkább növekszik azon rokonszenv által, melyet önök tanusítának. Ha visszatérnek önök szép hazájukba, mondják meg annak, hogy annyi barátot számlál Franciaországban, ahány francia polgár van.»[1]

Lamartine beszéde azonban csak szép szóvirág volt minden benső tartalom nélkül. A francia közvélemény ugyanis részben teljesen tájékozatlan volt, más részét pedig a lengyel emigráció révén erős szláv-barátság, sőt az állítólagos szláv elnyomás címén nagyfokú magyargyűlölet hatotta át. Alig néhány liberális és szélső radikális újság tette magáévá a magyar ügyet,[2] melynek szolgálatában De Gérando, Boldényi és gróf Teleki László — 1848 szeptembere óta Magyarországnak hivatalosan el nem ismert, bár egyébként rokonának, De Gérandónak, úttörő munkája, de egyéni kitűnősége miatt is mindenfelé szívesen látott követe — írták a lelkes cikkeket.

A vezető francia politikusok némelyikének tájékozottságára jellemző adatként jegyzi fel Pulszky, hogy Bastide volt külügyminiszter meg volt győződve arról, hogy a magyarság igen erősen katholikus szláv nemzet, L'Herbette képviselő pedig, aki állítólag legjobban ismerte a magyar viszonyokat, Erdélyről úgy tudta, hogy az a szultán tartománya.[3] Csak az orosz beavatkozás után és Teleki fáradhatatlan munkássága nyomán, kinek a lengyel-barátság meg-

[1] Dobsa Lajos: *Az 1848. évi francia forradalom.* 1848. 52. l.
[2] L. részletesen Sipos L. i. m.
[3] Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* II. köt. 249. és köv. l.

szilárdítása körül is nagy szerep jutott, javul a helyzet annyira, hogy a konzervatív szláv-barát lapok is mellettünk foglalnak állást, sőt Drouyn de l'Huyst külügyminiszter 1849 május 12.-i beszédében a nemzetgyűlés előtt is igen sajnálatosnak nyilvánítja Oroszország fellépését.[1]

A szabadságharc elbukásával az emigránsok egyéni kiválósága is számos új barátot szerez nemzetünknek, de még inkább az a rokonérzés, mely Nyugateurópa-szerte feltámadt a népszabadság mártírkoszorús hőse, a két nagyhatalom által brutálisan leigázott magyarság iránt s amelynek a francia parlamentben is akadtak bátor szószólói, főleg a baloldali pártokról, köztük Hugo Viktor is, a nagy regényíró.

Nemzetünk lelkes apostola Michelet is, kit köztársasági érzése és szabadságszeretete romantikus rajongással tölt el irántunk, kiket Voltaire még 1758-ban a történelem legszerencsétlenebb népének nevezett.[2] Készül a magyar történet megírására, melyhez ugyan nem jutott hozzá, de *Histoire de France* c. hatalmas műve VIII. kötetében néhány megkapóan meleg sort szentel népünknek és Hunyadinak, kiknek «hihetetlen hősiessége» mentette meg Európát 1458-ban a törökt ő l (46.l.). Magasztalja hazánkat, «a keresztyénség eleven falát», «ahol a hősiesség megszokott volt, ahol mindenki igazságosnak és természetesnek találta, hogy harcban essék el, mint egykor édesatyja» (53. l.), amely ország siralmas helyzete II. Lajos alatt «könnyekre indítja a köveket is». Szentnek mondja népünket, «Nyugat áldott megmentőjét», «melynek vallási áhítat tárgyává kellett volna lennie» (54. l.). «Meghalok-e hát, — kérdezi — miközben mindig halogatom azt, amivel a történelem nekik tartozik?» Örül a Chassin Hunyadijának és kérdi, «vajjon képes lesz-e kiegyenlíteni szívünk tartozását ennek a hősi népnek, amely tetteivel, szenvedéseivel, története hatalmas szavával fölemel és még nagyobbakká tesz minket. Ez az egész nemzet a hősiesség és a méltóság arisztokráciája.» (374. l. Az 1876. évi kiadás szerint.)

[1] Hajnal István: *Kossuth emigrációja Törökországban.* I. köt. 71. l.

[2] Idézi Angyal Dávid a *Revue Mondiale* 1927. febr. 15.-i számában megjelent *Un coin d'histoire oublié* c. cikkében.

Azonkívül Michelet tanítványai körében is magyarbarát költői iskolát nevelt. Az ő tanítványa volt Bernard Thalès, Petőfi egyik fordítója is, aki *La couronne de St. Étienne ou les colliers rouges* című regényében, mely — mint láttuk — a gyermek Sayous-ra is oly mély benyomást gyakorolt, a Hunyadiak korát dolgozza fel, mégpedig a szükséges néprajzi adatokat Csaplovics *Gemälde von Ungarn* c. műve alapján.[1]

1856-ban Thierry Amadé, kinek fivére jól ismerte Telekit és Pulszkyt,[2] az Attila történelméhez írt előszavában e gyönyörű mondatokban emlékszik meg nemzetünkről: «Ez a nemes magyar nép, bármily levertnek látszik is, az európai népek szerencséjére, tele van még élettel és erővel. Ő az, aki őrködik Európa és Ázsia kapuinál: legyen is azoknak hűséges őre! Gonosz és szerencsétlen politika volna egy művelt és katholikus német hatalom részéről elnyomni akarni egy oly nemzetet, mely védő őre arról az oldalról, hol a hódítás telhetetlen szenvedélye izzik a barbárságra támaszkodva. De akármi is történjék, Magyarország élni fog, hogy betöltse azt a hivatást, melynek öntőformáját nem akarta a Gondviselés összetörni. Egyetlen nép sem ment át keserűbb viszontagságokon; megszállva a tatároktól, elárasztva a törököktől, elnyomva számtalanszor belső pártütésektől és nem egyszer elárulva saját királyaitól is, minden romlásából erősen és önbizalommal kelt fel. Ez az eleven életerő, amely tizenöt század óta, annyi ellenük esküdt törekvés mellett is, fenntartja a Tisza és Duna partjain a húnfajú népeket, ott él lelke mélyén a magyarnak és megtört büszkeségében is kisugárzik. Szent Istvánnak, Anjou Lajosnak és a Hunyadiaknak nemzete megmutatta, hogy tud tűrni, hogy bevárja a dicsőség napjait.[3]

A sok szép és lelkes magyar-barát nyilatkozat azonban mind csak írott szó marad. Maga a hivatalos francia külpolitika csak mint eszközt méltatja figyelmére a magyar nemzetet. 1859 május 5.-én, az Ausztria ellen kezdett hadi készülő-

[1] A magyar-barát francia iskoláról l. Sipos i. m. 69. és köv. l.
[2] Pulszky i. m. II. köt. 258. l.
[3] Thierry: *Histoire d'Attila etc.* V. kiadás, I. köt. XIII. l.

dések közben maga III. Napoleon császár fogadja Kossuthot és önt új reményeket a hazájuk felszabadítását váró magyar emigránsokba, hogy aztán váratlanul gyors és könnyű győzelme után, a július 11.-én Villafrancában kötött előzetes békeegyezményben cserbenhagyja őket megint.

1870-ben, a francia-német háború kitörése alkalmával a francia kormány ismét «foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy nem húzhatna-e hasznot . . . a magyarok hagyományos német-ellenszenvéből?»[1] Nemzetünk azonban ezúttal nem vállalkozott az eszköz szerepére.

A kiegyezés után a franciáknak amúgy se túlságosan erős magyar-barátsága fokozatosan halványulni kezd. Amily szívesen foglalkoztak nemzetünkkel, mint a Habsburg-monarchia belső ellenségével, épúgy fordult a francia külpolitika ellenünk attól kezdve, hogy a rebellis magyar az osztrák németséggel együtt a dunai nagyhatalomnak, majd a kettős, utóbb a hármas szövetségnek egyik fenntartó oszlopává vált.

Az új francia külpolitikai elgondolás alapja a berlini kongresszuson megalázott Oroszországnak s ezzel együtt a monarchia nem német és nem magyar elemeinek felhasználása lett a négyszáz éves ellenség : a Habsburgok ellen. Így veszi a francia publicisztika és tudományos világ pártfogásába az «elnyomott» szláv és oláh fajokat, tőlük várván a monarchia belső szétmállasztását, feldarabolását.

A francia politikának a kárunkra bekövetkezett emez irányváltoztatása mellett értékelhetjük igazán Sayous-nak élte végéig tanusított rendületlen magyar-barátságát. Mint láttuk, még tanárjelölt korában foglalkozni kezdett nyelvünkkel. 1867-ben újból, teljes erővel neki fekszik, hogy eredeti magyar művek és források alapján tanulmányozhassa történelmünket és irodalmunkat. Egy év alatt annyira jutott, hogy folyékonyan — mindent megértve — olvasott, sőt, bár hibásan, írt és törve beszélt is magyarul.

Ekként felkészülve, 1868 augusztusában Pestre jön, hogy itt a magyar írókkal és tudósokkal való személyes érintkezés útján is gyarapítsa és kiegészítse történelmi és irodalmi

[1] Pingaud i. m. 7. l.

ismereteit, melyeket Horváth Mihály *Magyarország történelme* [1] és Toldy Ferenc *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve* [2] c. műveiből merített. Ez évi, majd későbbi (1869, 1870, 1873, 1875) magyarországi tanulmányútjain mindenütt a legnagyobb szívességgel fogadták. Kutatásaiban készséggel állanak rendelkezésére Budenz József, akit porosz-gyűlölete mellett is sokra tartott, Csengery Antal, Gyulai Pál, Horváth Mihály, Hunfalvy Pál, Pulszky Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor és Toldy Ferenc, kik közül — mint Szász Károly följegyezte[3] — a politika és történelem kérdéseiben főleg Csengerytől, az irodalomban pedig Gyulaitól és Toldytól kapott becses útmutatásokat. Az említetteken kívűl a szíves barátság hangján emlékszik meg leveleiben[4] Arany Lászlóról, Jókairól, Hegedüs Sándorról, Lechner Gyula festőművész, műfordítóról, Nagy Miklósról, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéről, Toldy Istvánról, sőt alkalma nyílt megismerni Arany Jánost, báró Kemény Zsigmondot s a politikusok közül Deákot, Ghyczy Kálmánt, Irányi Dánielt és Tisza Kálmánt is.

Vajjon lehet-e csodálnunk, ha a kiegyezés korának imént felsorolt kitűnőségei, kiket mai elesettségünkben még nagyobbaknak látunk, valamint a faji hibáink mellett is szembeötlő erényeink és utóbbiak eredményeként a gyakori siralmas elbukásunkat követő talpraállásaink fölemelő erkölcsi tanulságai egy életre hozzánk láncolják az alig harminc éves, mély érzésű, éles ítéletű, rokonszenves francia tudóst, akinek munkáiban valamennyi honfitársa között a legmagasabb fokon és a legtökéletesebb formában jut kifejezésre De Gérando Ágost, Thierry, Chassin, Michelet vagy akár Reclus magyar-barátsága?

Az 1870. esztendő nagy eseményeket tartogat számára. Febr. 22.-én elveszti édesatyját, március 3.-án édesanyját is. Fájdalmából felocsudva folytatta és július 1.-én be is fejezte [5]

[1] I—VI. köt. I. kiadás, 1860—63.

[2] I—II. köt. 1855—57.

[3] *Vasárnapi Ujság* 1873. június 29.-i számának első cikkében

[4] E leveleit közli Baranyai Zoltán i. m. főleg 202. és 204. l.

[5] 1870. júliusában Toldy Ferenchez intézett levele. (Közli Baranyai i. m. 202. l. V. ö. 1869. ápr. 10.-i levelét is u. o. 201. l.)

az *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815* című, még 1868-ban megkezdett művét, remélvén, hogy még ősszel ki is adhatja. Ugyancsak júliusban nőül veszi az elzászi születésű Dollfus Berta Fannyt. Augusztusban — mint Pingaud írja [1] — Gramont herceg, III. Napoleon külügyminisztere, Pestre küldi azzal a megbízással, hogy tanulmányozza a magyar nemzet és a politikai pártok hangulatát, abból a célból, hogyan lehetne hasznot húzni a magyarság hagyományos német-ellenszenvéből. Sayous tehát feleségével együtt Olaszországon és Trieszten át Budapestre utazik, ahol közel egy hónapot tölt. Kiküldetése, a hadat üzenő francia kormány siralmas tehetetlenségének és kapkodásának ez a jellemző bizonysága, azonban nem járt eredménnyel. A monarchia ugyanis, noha Beust és a katonai körök szívesen ragadták volna meg az alkalmat, hogy bosszút álljanak Königgraetzért, főleg a magyar államférfiak határozott fellépésére, semleges maradt. Így Sayous a bécsi francia nagykövethez naponként írt jelentéseiben legföllebb a magyar közönségnek a fájdalmas megpróbáltatások egész során átment franciák mellett nyilvánult részvétéről adhatott számot.[2]

A sedani fegyverletétel hírére Olaszországon át Genfbe utazik, ahol október folyamán hat előadást tart a monarchiáról, köztük kettőt csak Magyarországról a francia sebesültek javára, amely célra egyébként a lapok gyüjtése révén oly szépen áldozott a magyar nemzet. Innen (Genfből) okt. 14.-én kelt nagyérdekű levéllel keresi fel Csengery Antalt. «Boldogtalan francia nép! — írja tört magyarsággal többek közt — De nem reménytelenek vagyunk mi és a számos itthoni franciák . . . Láthat Európa egy hasznos s mindig jóakaró nemzetet a porosz talp alatt? . . . Nem értem, hogy az osztrák-magyar birodalom, mind előtt a magyar nép, természetes barátunk, valóban bátorsággal, szellemmel, nagy történelmi

[1] I. m. 7. l.

[2] L. *La Hongrie et les parties depuis la guerre* c. tanulmányát. (*Revue des deux Mondes*, 1872. június 1-én megjelent számában.) A jelentések ügyében megkerestük Pingaud Alfonz meghatalmazott miniszter urat, a francia külügyminisztérium levéltári osztályának főnökét is, de eredménytelenül.

viszonyokkal, nagy lélekkel rokonunk, a halálunkat csendes szemmel láthat, ha halálandunk?

... Sem pénzt, sem katonákat kívánunk, de miért nem mondhatjátok, hogy az európai egyensúlyt és Franciaország becsületét tartani akarjátok? Ha az érdekes hírlapitok ezt mondanák s a közvélemény egyenesen kitűn s minden Európának részében úgy mond a sajtó és vélemény, erőtlen lesz a fegyver, korán vagy később győz az eszme.

... Sokat beszéltem, de kegyed nem csodálhat, ha szenvedem» stb. stb.[1]

Visszatérvén hazájába, Párizst ostromzár alatt és kormányát Tours-ban találta, majd Bordeaux-ba követte, mint a külügyminisztérium sajtóosztályának a német és angol lapok cikkei fordításával megbízott tagja. A béke megkötése után folytatta tanári működését Párizsban, ahol március 1.-én szemtanúja volt a német csapatok a francia fővárosba történt bevonulásának. Erről, március 6.-i kelettel levelet is ír Gyulai Pálnak vagy Szász Károlynak, melyet azzal végez, hogy a nagy hadisarc szorgalomra és egyszerű életre fogja kényszeríteni a francia népet és arra, hogy «bosszúállásra készüljön s erőt gyüjtsön elszakított testvérei fölmentésére».[2] A commune márc. 18.-án kitört rémuralma is Párizsban találja őt. Erről szól május 9.-én írt levele. Vázolja benne az okokat, melyek ezt a szörnyű fordulatot előidézték, a terrort, mely minden szólás- és sajtószabadságot bilincsbe vert, s a várható fejleményeket. «Szerencsétlenek vagyunk, — folytatja — de nem megvetésre méltók, s szenvedéseink Európa hasznára válnak.» Sorait ekként zárja: «Épen most tanulmányozom Horváth Mihály *Huszonöt év történetét* s azt kérdem magamban, leszünk-e mi is oly ügyesek, mint önök voltak, hogy a demagógia és a reakció közt meg bírjunk állani.»[3] A commune végnapjait azonban nem várja be, hanem a svájci követség útlevele alapján, mely szerint ő genfi születésű, hivatásos órásmester, még idejében menekül.[4]

[1] Közölte Lukinich Imre a *Bpesti Hirlap* 1930. ápr. 10.-i sz.-ban.
[2] A levelet közli a *Vasárnapi Ujság* 1871. március 19. száma.
[3] A levelet közli a *Vasárnapi Ujság* 1871. máj. 28. száma.
[4] Pingaud i. m. 8. l.

A rend helyreálltával visszatér megint Párizsba s ami szabad időt tanári elfoglaltsága enged, azt — bár az 1790—1815. évek eseményeit felölelő magyar története kéziratához még mindig nem sikerült kiadót kapnia Franciaország súlyos helyzete miatt — magyar studiumaira fordítja, és pedig az 1815-től 1848-ig terjedő korszak tanulmányozására.[1] Ez évben (1871) kínálja fel neki a lyoni egyetem a megürült történeti tanszéket, de magyar történelmi tanulmányainak forrásai, melyeket vidéken alig találhatott volna meg, és bizonyára első fiának születése is Párizshoz kötötték.

Ugyancsak ez év végén, de már 1872-vel a címlapon, jelenik meg 1870 nyara óta nyomtatásra kész műve, a már említett *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815* a *Bibliothèque d'histoire contemporaine* c. sorozatban. A közel 300 lapra terjedő kötet egyes példányai még 1871 decemberében Budapesten lehettek, mert a *Hazánk és a Külföld* c. folyóirat 1872 jan. 4.-i 1. számában már olvasható Hindy Árpád meleghangú ismertetése róla.

Sayous művének előszavát ezekkel az ódai lendületű mondatokkal kezdi:

«Egy tatárfajú nép, mely azért foglalt helyet a művelt Európában, hogy azt több ízben megvédje a barbároktól; egy dacos nép, mely képes a legmeghatóbb hűségre balsorsba jutott királyai iránt, de kész a legféktelenebb ellenállásra hatalmas és győzelmes királyaival szemben; egy a fajára a babonásságig büszke nép, mely bámulatosan érti a nehéz és türelmes parlamenti kormányzatot; a tüzes lovasok és a meg nem győzhető törvénytudók népe: ez nagyságaival, hibáival és főleg ellentéteivel a magyar nemzet.

Nincs előttünk a magyarokénál ismeretlenebb történet. Mikor fogjuk — mondja Michelet — kiegyenlíteni tartozásunkat ez áldott néppel, Nyugat megmentőjével szemben?»

Mint ez az idézet is bizonyítja, Sayous e művével fel akarta hívni honfitársainak figyelmét az ismeretlen magyar nemzetre. Kissé különösnek tűnhetik fel, hogy mikor előtte állott már a független, kiegyezéskorabeli Magyarország, mint

[1] L. Baranyai i. m. 205. l.

a Habsburgok birodalmának Ausztriával egyenlő rangú állama, és a kiegyezésnek ehhez a világtörténeti jelentőségű mozzanatához kitűnő hátterül rajzolhatta volna meg a szabadságharc dicsőségét, majd az abszolutizmus szenvedésein át is győzelmeskedő magyar életerőt, a helyett olyan 25 év történetét adja, amely a magyar multban nem külön korszak, mert hiszen 1815 nem volt határkő semminő vonatkozásban, és amelyben, kívülről nézve, Magyarország osztrák tartomány.

Egy ily műhöz azonban akkor hiányzott a történelmi távlat és hiányoztak a források. Azonkívül kétségtelenül sokkal közelebb hozhatta a magyar nemzetet francia olvasóinak lelkéhez, ha megismerteti velük a magyarság magatartását az emberiség történetének egyik legkimagaslóbb fejezete : a francia forradalom és a napoleoni háborúk idején. Kevés dolog érdekelhette volna ugyanis jobban honfitársait a magyarsággal kapcsolatban, mint a francia forradalom eszméinek útja és visszhangja köztük.

De ennek megismertetése, mint előszavában kifejti, csak egyik célja volt. Másik célja volt megvilágítani Ausztria kitartásának hátterét a napoleoni hadjáratok idején, mikor Bécs maga is kétszer került francia megszállás alá, de ennek ellenére sem csüggedt, bízván a harcias magyar nemzet áldozatkészségében. Végül célja volt annak kifejtése, hogy az 1790-es évek eszmeáramlatai készítik elő a magyar társadalmi, gazdasági és politikai reformokat. Ugyanakkor indul el hódító útjára a magyar nyelv s teszi első lépéseit a nemzeti sajtó is. Mindezek együttes munkájának eredménye a kiegyezésben újjászülető Magyarország.

Főforrásai — amire könyvészeti jegyzeteiben lelkiismeretesen utal maga is — Horváth Mihály *Magyarország történelmé*nek VI. kötete és Toldy Ferenc *A magyar irodalom kézikönyve*, mely utóbbiból sűrűn idézi prózai fordításban azokat a költeményeket, melyeket a közhangulat jellemzésére alkalmasoknak tart, végül az országgyűlési nyomtatványok. A 12 fejezetre osztott mű minden sorát teljes tárgyilagosságra és igazságosságra való törekvés s a költészet iránt tanusított finom érzék hatja át. Bár eredetiség az önálló forráskutatások

híján kevés van a munkában, mégis egyéni színt ad neki a magyar eseményeknek az európai történet szempontjából való megítélése és a francia szellemi kapcsolatoknak folytonos, élénk kidomborítása.

Így az 1790. évi nemzeti ébredésről szólván, kiemeli a magyarság szabadságszeretetét és alkotmányához való ragaszkodását, s a magyar nemzeti törekvések és az egykorú francia mozgalmak közt az eltérések legfőbb okát abban látja, hogy Magyarországnak idegen az uralkodója, továbbá, hogy míg a francia forradalom — Tocqueville megállapítása szerint — a szabadság eszméjét feláldozta az egyenlőség eszméjének, addig a magyar nemesség esküdt ellensége maradt a forradalmi egyenlőségnek, bár a szabadságért kész volt meghalni is (19. l.). Az országgyűlések munkájának beható ismertetése során viszont a magyar és angol alkotmányfejlődés közt von párhuzamot (20. l.). Ellenben a nemzetiségi kérdés lényegével és okaival e művében, mint egy nyelvileg nagyjából egységes nép fia, nincs tisztában, de az erdélyi magyarság uniós törekvéseiben s a II. Lipót által támogatott szerbek elszakadásra törő mozgolódásaiban jól látja a kérdés veszedelmeit, melyek még csak ezután fognak igazában jelentkezni (52. és köv. l.). Kitűnő jellemzést ad Thugutról (67. l.). Külön fejezetet szentel Martinovicsnak és társainak, a magyar jakobinusoknak. «A mai magyar politikusok, — úgymond — akik oly előkelő helyet biztosítottak hazájuknak Európában, nagyon csalódnak, ha nem látják az 1795. évi elítéltekben az új Magyarország alapítóit» (107. l.). Sűrűn hangoztatja, hogy a napoleoni háborúkban a magyar katonáké volt a dicsőség és a szenvedés oroszlánrésze. Itt olvassuk azt a megjegyzését, melyből minden fejtegetésnél szebben kiderül, mennyire megértette a magyar történelem lelkét. «Remegés nélkül elviselni a vereséget és a halált, — írja — ez természetes hősiesség a szörnyű katasztrófáiról — Várna, Mohács, Világos — híres népnél» (119. l.).

Részletesen ismerteti Napoleon terveit, hogy a Habsburgok mellett rendületlenül kitartó magyar nemzetet kiszakítsa állami kapcsolatukból. Mikor 1809-ben Napoleon másodszor foglalja el Bécset és Ferenc a magyar nemzet hűségére bízza magát, e szavakkal jellemzi a helyzetet: «Ha

egy hirtelen fordulat Magyarországot Napoleon karjaiba hajtaná, az osztrák monarchiának vége volna» (225. l.). Napoleon spanyolországi szereplése azonban még csak fokozta a magyarság királyhűségét és így az Ausztria feldarabolására irányuló terv (245. l.) dugába dőlt. A nemzetnek súlyos vér- és vagyonáldozatait 1811-ben az osztrák kormány hirhedt pénzügyi pátensével hálálta meg. Ez az oka — vallja Sayous — annak, hogy az 1815. évi, Napoleon ellen indított háborúban a magyar nemzetnek nem akadt Gentz-e, Fichte-je, Koerner-je (273. l.). Nehogy azonban francia olvasója a szent szövetség-korabeli Magyarország elnyomottságának képével tegye le kezéből a könyvet, befejezésül újból kiemeli, hogy a magyar nemzet bámulatos emelkedését 1825 óta, melyet az 1848-as események csak félbeszakítottak, valamint 1867. évi talpraállását az 1790-től 1815-ig terjedő küzdelmes 25 esztendőnek köszönheti.

Sayous művét egyes tévedései mellett is — pl. a magyart tatár népnek tartja (V. l.), vagy a polgárság munkája eredményének tulajdonítja, hogy «a nemességnek és a jobbágyságnak ez az ősi országa teljes és művelt állam lett» (48. l.) — osztatlan elismeréssel fogadták a magyar és a francia tudományos körök.[1] Különösen becses volt ránézve a Kisfaludy-

[1] Ismertették: *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 1. sz., *Vasárnapi Ujság* 1872. évf. 3. és 4. sz., *Pesti Napló* 119. sz., *Budapesti Közlöny* 155. sz. (teljes szövegében közli hű fordításban a *Journal des Débats*-ban megjelent ismertetést, az Édouard nevet Ödönnel adván vissza), *Századok* 1872. évf. 63. l., *Budapesti Szemle* 1873. évf. II. köt. 427. l., *Athenaeum* 1873. évf. 48. sz. — A Kisfaludy-Társaságba történt megválasztatása után írtak róla: *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 14. sz. (Sayous arcképével), *Vasárnapi Ujság* 1873. évf. 26. sz.-ban Szász Károly (Sayous arcképével). — A francia sajtóban a *Journal des Débats* cikkén kívül elismerő bírálatokat írtak Perrot a *Revue des deux Mondes*-ban (1872. május 15.) és Leger a *Revue critique*-ben (1872. évf.). Figyelemre méltók azok a sorok is, melyeket Eichhoff, az Institut tagja 1871. dec. 19.-én írt Sayoushoz . . . «l'histoire des Hongrois peu connue, quoiqu'elle mérite évidemment de l'être, a été éclairée par vous d'un nouveau jour, qui fait ressortir la loyauté et l'héroisme de ce peuple fidèle aux traditions glorieuses de ses ancêtres qui défendirent avec tant de bravoure la Chrétienté contre l'islamisme . . .», valamint melyeket Guizot, a nagyhírű államférfi és

Társaság állásfoglalása, mely pár héttel a munka megjelenése után, februáriusban tagjává választotta.[1]

Az elismerés nagyban fokozta munkakedvét s még jobban elmélyedt öt évvel előbb megkezdett tanulmányaiba. Most már módszeresen, az egész magyar történelem feldolgozására készül. Beható forráskutatásokat és nyelvészeti vizsgálódásokat folytat, hogy megírhassa egyelőre az Árpádok korát.[2] De hogy közönségének figyelmét ébren tartsa, addig is, míg nagy művét befejezheti, egymás után adja közre magyar tárgyú dolgozatait, közülök négyet még 1872-ben. Utóbbiak közül kettő ismertetés. Az egyik Budenz *Ugrische Sprachstudien*jéről, a másik Arany László és Gyulai Pál *Magyar népköltési gyüjtemény*éről. (Megjelentek a *Revue critique* 1872. évf. I. köt. 174. l. és II. köt. 366. l.) Két más dolgozata pedig önálló tanulmány, méltók arra, hogy megemlékezzünk róluk.

Az első *La Hongrie et les partis magyars depuis la guerre*[3] címen (megjelent a *Revue des deux Mondes* 1872. június 1. számában) az 1869—72. évi országgyűlés utolsó negyedfél hónapjának (jan. 1.—ápr. 15.) eseményei és parlamenti tárgyalásai alapján rajzolja meg a magyar politikai életet. Fejtegetéseit a francia rokonszenvnek azokkal a nyilatkozásaival kezdi, melyeket mint szemtanú 1870. augusztusában Budapesten tapasztalt. Megállapítja, hogy az első keresztes hadjárat óta, mely az első békés találkozás volt a magyarok és franciák közt, soha két nép nem értette meg jobban egymást, mint mi és ők. Bármilyen erős is volt azonban a francia-porosz háború idején a magyarság francia-barátsága, arra nem gondolhatott, hogy megsértse a monarchia sem-

---

történetíró intézett dec. 25.-én Sayous-hoz: «J'ai lu avec un vrai intérèt, Monsieur, votre petite histoire des Hongrois modernes. Vous avez toute raison d'attirer sur eux l'attention publique. S'ils ne prennent pas une place considérable dans l'avenir de l'Europe, ils manqueront à leur destinée. J'espère que cela n'arrivera pas. Nous sommes las des mécomptes.» (Báró Forster Gyula gyüjtéséből.)

[1] *Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam, VII. köt. 70. l.

[2] Baranyai i. m. 206. l.

[3] Ismerteti a *Hazánk és a Külföld* 1872. XVII. évf. 24. sz.

legességét. Budapesten nem kívántak Franciaországnak vereséget, amely elnyomhatta volna Magyarországot és a bécsi udvart is, de nem kívántak győzelmet sem, amely Ferenc Józsefnek visszaadhatta volna az uralmat Németország fölött, elegendő erővel ahhoz, hogy visszavegyen minden, a magyaroknak adott engedményt. Óvatosságra inti a germán és szláv népek közé ékelt magyarságot számbeli gyöngesége is, mert a se germán, se szláv oláhok is nemzeti egységükért küzdenek, melyet nem érhetnek el másként, mint Magyarország földarabolása árán. Nincs nagyobb faji különbség egész Európában, mint a «tatár-eredetű» (!) magyarok és indoeurópai nemzetiségeik közt. Utóbbiak, teljesen kioktatva e kérdésekről, melyek nálunk a tudósok számára vannak fenntartva, nem titkolják szándékukat, hogy eltiporják vagy kiűzzék «ezt a vad, ázsiai fajt». (Az utóbbi szavakat idézőjelek közé foglalja).

Nemzetiségeiktől, a szláv föderalista kísérletektől és a bécsi túlsúlytól való félelmük készteti a magyarokat arra, hogy Poroszországtól várják hazájuk megerősödését. E szövetségről viszont véleménye a következő : «A jövő és talán az egyszerű okoskodás meg fogják mutatni a hasonló szövetség veszélyeit egy oly néppel, mely pillanatnyilag hízeleghet a magyaroknak, de amelyben nincs semmi neme a rokonságnak.»

Ezután a magyar politikai pártokat ismerteti. Kitűnő rajzot ad az egyes pártokról : a balközépről, a 48-as és a Deák-pártról, kimagaslóbb tagjaikról, pl. Tisza Kálmánról, kiben már akkor a jövő miniszterelnökét látja, Ghyczy Kálmánról,[1] Irányi Dánielről. Nagy hozzáértéssel vázolja a pártok programmját s a parlamenti viták anyagát. Így megemlíti többek közt az 1872. évi honvédelmi költségvetési vita alkalmából az önálló nemzeti hadseregért folytatott törekvéseket. De nyomban meg is jegyzi, hogy ha a közös hadsereg két részre oszlik, a monarchia tönkremegy, mert diplomáciai

[1] «A párt elragadó szónoka Ghyczy, ékesszólása teljes, gazdag és csengő, őszinte tekintettel, melyből katonás nyiltság sugárzik. Emlékeztet a régi magyar diéták követeire, kik fényes nemzeti viseletükben tanácskoztak és vitatkozásaikban is megőriztek valami gavalléros élénkséget és könnyedséget.»

tárgyalásokat sem folytathat komolyan. Talpraesett észrevételeket fűz a nemzetiségi kívánságokhoz s megállapítja a magyar és szláv népek kiegyenlíthetetlen ellentétét. Részletesen ismerteti a választójogi törvényjavaslat körül megindult harcot s bár a javaslatot nem tartja szerencsésnek, elítéli az obstrukciót. Van-e szomorúbb, — kérdi — mint a parlamenti elveknek ez a kigúnyolása, a szólásszabadságnak ez a paródiája, amelyből hiányzik a tisztelet a nemzeti képviselet iránt?»

Tanulmányát így fejezi be: «A magyar nemzet nem hagyhatja sokáig Európát ily benyomások alatt. Bármilyen is lesz a jövő országgyűlés többsége, konzervatív, reformpárti, vagy radikális, saját méltósága, Magyarország multja megkívánja az állandóan szilárdabb és mérsékeltebb magatartást, a kevesebb erőszakot és szenvedélyességet... A nélkül, hogy tanácsokat akarnánk adni a különböző pártoknak, melyek Magyarországon a hatalomért vetélkednek, a magyarokat csak saját történelmük emlékeire figyelmeztetjük. Meg fogják látni abból, hogy ha Ausztria nem tehet nélkülük semmit, de ők sem tehetnek semmit Ausztria nélkül; hogy a szertelen dacosság és szenvedély mindig vesztükre volt s hogy a türelmes törvényesség szelleme és a bölcs engedmények tették lehetővé azt, hogy túlélték szerencsétlenségeiket.»

Míg most tárgyalt dolgozatában Sayous egykorú politikai viszonyainkról mond éles ítélettel véleményt, egyes kérdésekben szinte megdöbbentően előrelátva a jövőt, addig pár hónappal utóbb, ugyancsak a *Revue des deux Mondes*-ban (1872. aug. 15.) megjelent *La poésie populaire hongroise pendant la guerre de 1848—1849* c. értekezésében szabadságharcunk eseményeinek költői lelkű tolmácsa.[1] Kiindulópontja, hogy midőn a közelmult korról van szó, az összes hivatalos kiadványok, hírlapok sem tölthetik be az élő tanúnak: a népnek helyét, amely megénekli saját dicsőségét vagy veszteségeit. A népköltészet fogalma alá nemcsak az ismeretlen szerzőktől való, kétségtelenül népi eredetű verseket foglalja, hanem az ismert, kiváló költők (Arany, Czuczor,

[1] Ismertette a *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 35. sz.

Garay, Gyulai Pál, Petőfi, Tóth Kálmán stb.) alkotásait is, mint akiknek dalait énekelték az utcákon, a mezőkön és a táborozások alatt. (A Petőfi verseit azonban, mint amelyeket Chassin, Saint-René Taillandier, Ujfalvy és Desbordes-Valmore már megismertettek a francia közönséggel, mellőzi.) Hogy a költeményeket érthetővé tegye, előbb bevezetésként vázolja az ország politikai helyzetét, illetőleg a szabadságharc fordulatait, így a 48-as törvények megalkotását, a bécsi reakciót, a nemzetiségek megmozdulását, a magyarság hősi felbuzdulását, a honvédség megalakulását, harci kedvét, az 1849. évi tavaszi győzelmeket, az orosz beavatkozást, a fegyverletételt stb., majd e történeti mozzanatok után a vonatkozó verseket adja prózai fordításban. Vezérfonalul az Arany—Gyulai-féle *Magyar népköltési gyüjtemény*t és az Áldor Imre *Aranyfurulya, a forradalom költészete* című antológiáját használta.

Közben meleg színekkel rajzolja Kossuth egyéniségét, de egyúttal Görgeit is megvédi az árulás vádjával szemben. Bár a dolgozat nem ment a tévedésektől, sőt az elfogultságtól sem (pl. német-gyűlöletből a magyar ügyért fegyvert fogott idegenek közül kihagyja a bécsi légiót), mindig bizonysága marad a Sayous magyar-barátságának. A szabadságharc utolsó visszhangjaként Lugossy József (1812—1884) kiváló nyelvész, pap és tanár, akadémiai tag *Hiszekegy* című, 1850-ben «Felsőbányai» álnév alatt írt, méltatlanul feledésbe merült, de még ma is megrázó erejű versét ismerteti, mint amelyben benne van a minden szenvedésen átcsillanó reménység a magyar feltámadásban. Sayous-nak értekezése végén levont tanulságaira még visszatérünk.

Ugyancsak közönsége érdeklődésének ébrentartására adott közre 1873-ban újabb három dolgozatot. Az elsőben Donner Ottó finn nyelvésznek 1872-ben, svéd nyelven [1] megjelent *A finn-ugor nyelvészet történetének áttekintése* (Histoire des études sur les langues ouralo-finnoises) c. munkáját ismerteti (közölte a *Revue critique* 1873. évf. I. köt. 43. l.), a másikban pedig Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein*

[1] Oefversickt of den Finsk-Ugriska Sprakforskningens historia.

(«Voyage dans les provinces finnoises de la Baltique») c. kétkötetes művét (megjelent a *Bulletin de la Société géographique* 1873. évf. I. köt. 535. l.). Harmadik tanulmánya, melyet a francia protestáns történelmi társaság 1873 ápr. 29.-i összes ülésén olvasott fel, *L'établissememt de la Réforme en Hongrie* címmel, a magyarországi ref. egyház megalakulását vázolja főleg az Ember Pál, Lampe által, 1728-ban kiadott *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* és Balogh Ferenc egyháztörténeti munkáinak felhasználásával. I. Ferdinánd és Szapolyai korával kezdi, mikor az ellenkirályok üldözései közben gyökeret ver magyar földön a reformáció. Behatóbban tárgyalja Melius Juhász Péter munkásságát s kiemeli, hogy az ő vezetése alatt 1566-ban, Debrecenben tartott egyházi gyűlés a Bèze Tódor által szerkesztett ugyanazon alaptételeket tette magáévá, amelyeket a francia ref. egyház már elfogadott volt. Majd párhuzamba állítva, ismerteti a magyar és a francia ref. egyházak multját, az üldöztetések korát és a békés jelent.

Mintha a finnekről írt dolgozataival azt akarta volna olvasóinak tudomására hozni, hogy a magyarság nem áll testvértelenül Európában, és utóbb említett felolvasásával arra óhajtotta volna hallgatóinak figyelmét felhívni, hogy a magyarságnak egy tekintélyes része már a XVI. században a kálvinista hitelvek és egyházalkotmány révén hittestvéri kapcsolatba jutott a hugenottákkal!

Ez év nyarának végén az ural-altáji népekre vonatkozó néprajzi ismereteinek kiegészítésére Dánián át nagyobb tanulmányutat tett Oroszországba,[1] ahonnan hazautazva, szept. közepén néhány napot töltött Budapesten [2] is, újabb kutatásokra használván fel az alkalmat.

Ilyen előzmények után bocsátotta közre 1874-ben évek óta készülő nagy munkájának első részét ily címmel: *Les origines et l'époque païenne de l'histoire des Hongrois.* Par Édouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne,

[1] *Musées ethnographiques de Copenhague et de Moscou et cartes ethnographiques de Russie et de Sibérie.* Paris, 1874.

[2] 1873. szept. 13.-án, Pesten kelt és Toldy Ferenchez intézett levelét közli Baranyai i. m. 210. l.

Membre de la Société Kisfaludy de Pesth. (Paris, Ernest Leroux éditeur, 1874. 8° 128 l.) Ezt a művét követték 1875-ben és 1876-ban a következő fejezetek, melyeket szép elismerés mellett mutatott be az Institut V. osztálya, az Académie des sciences morales et politiques, előtt: 1. *L'invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242*[1]; 2. *Les relations de la France avec les princes de Transylvanie pendant la guerre de Trente ans*; 3. *Les rois capétiens de Hongrie* (1301—1382); 4. *La politique et les guerres de Mathias Corvin.* (Közöltettek a Comptes Rendus de l'Académie des sciences morales et politiques CIV. és CVI. köteteiben.) E fejezeteken kívül 1875-ben szép cikket írt a gályarabságba hurcolt magyar protestáns papokról is *Les pasteurs hongrois et les galères de Naples, 1674—1676* címmel. (Megjelent a *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, 1875. évf. XXIV. kötetében.)

Ugyanez év tavaszán a francia közoktatásügyi miniszter Budapestre küldi, hogy — amint aug. 26.-án kelt jelentésében olvassuk — egyfelől kiegészítse a Magyarországra vonatkozó francia gyüjteményeket és másfelől befejezze saját magyar történeti kutatásait. Május 10.-e körül[2] érkezett meg és ezúttal volt leghosszabb ideig hazánkban. Dolgozott a könyv- és levéltárakban, eljárt a tudományos és irodalmi összejövetelekre, nagy figyelmet fordított a politikai élet hullámveréseire, hallgatta a parlamenti tárgyalásokat s élénk érdeklődéssel kísérte az országgyűlésnek május 24.-én bekövetkezett feloszlatását és az egyidejűleg megindult új választási küzdelmeket. Pünkösd hétfőjén (május 17.) résztvesz egy vidéki városkában tartott képviselői beszámolón. Elmegy a bankettre is, ahol őt is felköszöntik, mire válaszolva, magyar beszédben dicsőíti a magyar-francia barátságot.

Május 25.-én az Akadémia kültagjává választja. A 30.-án

[1] Ismertette a *Századok* 1876. évf. 234. lapján Szilágyi Sándor. Magyarra fordította Takács István. Budapest, 1877. (Olcsó könyvtár 35. Új sorozat 73. sz.)

[2] *Vasárnapi Ujság* 1875. évf. 16. sz. A többi adatra l. u. o. 22., 23. és 26. sz. és Sayous cikke a *Revue des deux Mondes*, 1876. ápr. 1.-i számában.

lefolyt közgyűlésen meg is jelenik. Mikor Arany János főtitkár az újonnan megválasztottak közt felolvassa nevét, a közönség lelkesen megéljenezte a 33 éves új kültagot. A közgyűlés után tartott ünnepi ebéden magyarul köszöntötte fel Horváth Mihályt, Fogarassy Jánost és Toldy Ferencet. Viszont ő reá Pulszky Ferenc ürítette poharát.

Fővárosi kutatásainak végeztével megfordult a vidéken is. Így töltött Révész Imre vendégeként több napot Debrecenben, ahol megtekintette a kollégium épületét,[1] az egyházkerület levéltárát, fölkereste a reformátorok (Mélius Juhász Péter, Szikszai Hellopoeus Bálint stb.) sírját és behatóan érdeklődött a magyar protestáns egyház multja és jelene iránt.

Benyomásairól, tapasztalatairól és tudományos kutatásainak eredményeiről két nagybecsű dolgozatban számol be. Az elsőben, mely *L'état présent et l'avenir de la Hongrie, souvenirs de voyage* címmel a *Revue des deux Mondes*-ban (1876. évf. ápr. 1. sz.) jelent meg, gyönyörű sorokkal áldoz a hónapokkal előbb elhúnyt Deák Ferenc emlékének, majd a magyarság szabadságszeretetéről, fejlett önkormányzati szelleméről ír. Megállapítja, hogy a magyar nemzetet két veszély fenyegeti : az egyik a közjogi kapcsolat ellen a szélsőbal által folytatott harc, mely sikere esetén a monarchia feldarabolását jelentené, a másik pedig a nemzetiségi kérdés. «Oly előnyös helyzetben vannak a magyarok, — írja — hogy csak veszthetnének bárminő felfordulásban.» A hibáikból is a nemzetiségek húznának hasznot. «A magyarok ereje és dicsősége abban rejlik, hogy a dunai nagy birodalom liberális nemzete legyenek, hogy ezt vezessék politikai tehetségük és dicső multjuk nevében, hogy magukba olvasszák a gyöngébb, de művelődésre alkalmas elemeket férfias intézményeik és hazafiságuk vonzóerejével.»

Tárgyilagos képet rajzol a magyar közgazdasági és felekezeti viszonyokról s a tudományos életről. Szépen jellemzi az Akadémia munkásságát, névszerint is felsorolva a hozzá közelálló tudományszakok művelőit. Magyarország jövőjére

[1] Sajátkezű bejegyzése a kollégium vendégkönyvében június 7.-i kelettel.

pedig ezt a következtetést vonja le : «A magyaroknak vannak hibáik és megpróbáltatásokon mennek át, de segélyforrásaik nagyobbak, mint megpróbáltatásaik, és képességeik jelentősebbek, mint hibáik. Egyetlen oly kisszámú nép sem oly szívós, és ellenségeik jóslatai nem fogják őket megakadályozni abban, hogy a haladásban új eredményeket mutassanak fel.»

Magyarországi tartózkodásának másik becses emléke az említett, 1875. aug. 26.-ról kelt jelentése, melyben, négy főcsoportra osztva, világos áttekintést nyujt a magyar történelem forrásairól és irodalmáról. Ez a jelentés egyúttal némi rövidítéssel főművének könyvészeti bevezetése.[1]

Ezek után áttérhetünk említett főművének, az 1877-ben *Histoire générale des Hongrois* (par Édouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne, membre de l'Académie hongroise. Paris, Librairie académique, Didier et cie) címmel megjelent munkájának [2] méltatására, mely két kötetre osztva, közel 1000 lapon adja a magyar nemzet történetét az eredet kérdésétől 1848-ig, illetőleg egészen rövid átnézettel kiegészítve körülbelül 1870-ig. Az anyagot a következő hét fejezetre osztja : 1. A származás és a pogány korszak ; 2. Magyarország az árpádházi keresztyén királyok alatt ; 3. Az Anjou-ház ; 4. A választó királyság ; 5. Magyarország a törökök és Ausztria között (1526—1711) ; 6. Az osztrák Magyarország (1711—1815) és 7. A liberális Magyarország. A munkát a már említett és a maga korában egyedülálló könyvészeti ismertetés vezeti be. Előszavát azzal kezdi, hogy Magyarországról szóló munkáinak kedvező fogadtatása

[1] Egész terjedelmében megjelent *Mémoire sur une mission en Hongrie* címmel az *Archives des missions scientifiques et littéraires* 1877. évfolyamában. Magyarra fordította ifj. Szinnyei József. (Megjelent az *Olcsó könyvtár* 38. számában. Ismertette a *Budapesti Szemle* 1877. évf. II. köt. 416. l.)

[2] Ismertette Fraknói Vilmos a *Budapesti Szemle* 1877. évf. I. köt. 189. l. és a *Hon* 1876. évf. 310. száma. Az egész munkát magyarra fordította Molnár Antal. Budapest (Athenaeum) 1880 — és új, olcsóbb kiadása 1884. — A művet Sayous halála után második kiadásban közrebocsátotta díszes melléklettel és 1867-ig kiegészítve, fia : André E. Sayous és Dolenecz Gyula. Budapest (Athenaeum) — Paris (F. Alcan) 1900-ban egy szép kötetben.

a közönség, a sajtó, sőt az Institut részéről is bátorította őt fel arra, hogy megírja «egyetemes történetét a legderekabb, a legékesszólóbb és a legszívósabb népek egyikének, melyekről a világ évkönyvei megemlékeznek.» (I. köt. I. l.)

Amikor a műről beszélünk, természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy megjelenése óta 54 esztendő telt el s hogy az utolsó évtizedek alatt történetírásunk nagyot haladt, számos, akkoriban még homályos kérdést tisztázott és az újabb adatok egész sorát hozta felszínre. Más oldalról az sem tagadható, hogy a műben oly megállapítások is vannak, melyek már akkor sem állották meg helyüket (pl. bebizonyítottnak veszi, hogy már a honfoglalás előtt itt laktak az oláhok s hogy «Magyarország és Erdély nagy része latin maradt» I. köt. 46., 47. l., noha elismeri, hogy államot nem alkottak 48. l.).

Van azonban a műnek három oly tulajdonsága, amely ma, egy félszázad multával is vonzó és tanulságos olvasmánnyá teszi. Az egyik, a szigorú tárgyilagosságra való törekvése mellett is, a magyarság iránt lépten-nyomon nyilvánuló rokonszenve, amelyet főleg a nemzetünkre alkalmazott jelzőivel juttat kifejezésre (pl. «a büszke és erős székely faj», I. köt. 22. l. — «alig van nép, melynek szépsége híresebb és amely e hírt inkább megérdemelné», I. köt. 24. l. — «türelmes, szívós, inkább jogász, mint lovag nemzet», I. köt. 346. l. — «Magyarország . . . gavalléros és arisztokratikus szelleme», I. köt. 352. l. stb. stb.).

Második ily vonása a magyarság öncélúságának erős kiemelése. (Bizony akadnak magyar történetírók is, akik e tekintetben tanulhatnának tőle.)

Harmadik nagy értéke a műnek, hogy a magyarság szereplését és sorsát európai szemszögből nézi és ítéli meg. Ebből a szempontból tárgyalja a honfoglalást és a magyar faj hivatását is. «Nem volt ez — mondja a honfoglalásról — egy új finn nép egyszerű beköltözése csak azért, hogy eltünjék, mint a hunnok és az avarok, vagy hogy beolvadjon a legyőzött népbe, mint a bolgárok. A magyaroknak, az altáji fajok e virágának szellemi képességei, fizikai ereje, nagy száma, már akkor élénk hazafisága biztosította őket a lassú

vagy gyors pusztulás minden eshetőségével szemben. A balsors századokon át, főleg az újabb időkben rájuk zúdíthatott minden keserűséget és szenvedést, a nélkül azonban, hogy kitörülhette volna őket a népek sorából, sőt azt sem akadályozhatta meg, hogy fokozódó jelentőséget nyerjenek Európában. Ezért ítélik meg majd mindig szenvedéllyel Árpád honfoglalását azok a népek, melyek következményeit érezték. A szlávokat halálos csapásként érte ez az acélék, amely behatolt sőrű tömegükbe és elszakította azt örökre.» (Itt Palackynak ismert sorait idézi, hogyan semmisítette meg a magyarság a szlávok reményeit.) Majd így folytatja: «A nyugateurópaiakra uralkodó szempontnak kell lennie azon szolgálatok elismerésének, melyeket Magyarország a polgárosodás érdekében teljesített, előbb, amidőn saját testét vetette a barbár népek útjába és utóbb rendületlen ragaszkodásával a szabadsághoz.» (I. köt. 69. l.) Hasonlóképen emeli ki a magyarság szerepét a nyugati műveltség védelmében a tatárjárás, a török háborúk és a bécsi abszolutizmus ellen vívott küzdelmek vázolásánál. Az 1830. évi országgyűlésről szólván, a magyarság békeszeretetének jellemzésére felhozza, hogy a diéta az újonclétszám emelését azzal a feltétellel szavazta meg, hogy az csak a birodalom megtámadtatása esetére állítható fegyverbe és nem használható a népek szabadsága ellen s idegen forradalmak elfojtására (II. köt. 435. l.). Épígy emlékszik meg az országgyűlés nemes állásfoglalásáról 1833 novemberében az elbukott lengyelek érdekében «a hivatalos Európa csendjében az igazság és a szabadság ügye mellett» (II. köt. 445. l.), valamint az 1825—1848. évek közé eső országgyűléseknek felvilágosult szelleméről és törekvéseiről a jobbágyság felszabadítása, a vallások egyenjogúsága s az alkotmány demokratikus átalakítása ügyében, jóformán mindig szemben a bécsi kormány reakciós politikájával.

Az európai szempontok kidomborítása mellett arra is gondja van, hogy tekintettel olvasóira, a magyar történelem egyes alakjait, intézményeit, mozzanatait francia vagy más külföldi hivatkozásokkal, összehasonlításokkal tegye érthetőbbekké. Így von többször párhuzamot az angol és magyar

alkotmányfejlődés között, vagy a magyar és francia hűbériség között, így méltatja egymás mellett a magyar és a francia kálvinizmust, vagy a XVIII. századvégi magyar és francia ébredés különbségeit. Székesfehérvár, királyaink koronázó és temetkező helye az a magyaroknak, ami a franciáknak Reims és Saint Denis. Károly Róbert és Nagy Lajos a magyar Capet-k. II. Lajos Gaston de Foix szerencsétlen unokaöccse. Bethlen Gábort báró Dona egykorú jelentésével ekként jellemzi: «Az új magyar király szegény nemesből emelkedett erre a nagy méltóságra; kiváló katona, aki személyesen negyvenhárom ütközetben vett részt; bölcs ítéletű, nyílt szavú, és, ami a legfőbb, istenfélő és a mi református vallásunk követője, úgyhogy a nagy Henrik után nincs több ily király a világon.» (II. köt. 141. l.) Bessenyei ugyanazt a szerepet töltötte be Magyarországon, amelyet Bellay, az *Illustration de la langue française* írója, Franciaországban. A magyarság ép úgy törekedett nyelvének terjeszkedésére, mint ahogy az Ile de France nyelve uralkodik a bretonok és elzásziak fölött. 1848. márc. 14.-e a magyar nemesség 1789. aug. 4.-je stb.

Gyönyörű szavakban magasztalja a magyar nyelv ősiségét, változatlanságát nyelvtani rendszerében és szavaiban (I. köt. 26—28. l.). «A helyett, hogy azonnal egész tökéletes nyelven beszéltek, daloltak és írtak volna, — kérdi — nem szebb-e lassanként csinosítani, gazdagítani egy kezdetleges nyelvet, amely igen alkalmassá vált a modern műveltség és tudomány eszméinek és szükségleteinek kifejezésére, egyúttal bámulatosan megmaradván eredetinek és költőinek?» (I. köt. 42. l.)

De nemcsak szempontjai érdemelnek figyelmet, hanem kitűnő megállapításai is. Egy-két mondattal találóan jellemez népeket, történeti helyzeteket. Pl. a magyarok és lengyelek — írja — gyakran azt képzelték, hogy testvérnépek, mert egyforma volt vitézségük és közös gyűlölet egyesítette őket néhány, hol gyászos, hol dicsőséges csatájukban, de valójában mindig nehéz volt jó egyetértésben tartani a misztikus, rajongó és állhatatlan lengyeleket a türelmes és látszólagos mozgékonysága mellett is kitartó magyarral, amely nép inkább jogász, mint lovag (I. köt. 346. l.). Arra, hogy mily

magára hagyottan küzdött Magyarország a török terjeszkedése ellen, idézi Aeneas Sylviust, a későbbi II. Pius pápát, aki szinte kárörömmel vette hírül a várnai vereséget. Előbb ugyanis tévesen nagy győzelemről értesülvén, attól félt, hogy «a magyar király diadalától elkapatva, betör Ausztriába és Stájerországba» (I. köt. 414. l.). Élesen megvilágítja a nemzet fájdalmas meghasonlását Mohács után : a megoszlást a török elleni hagyományos vallási és a Habsburgok elleni hagyományos politikai gyűlölet között (II. köt. 55. l.), amidőn népünk az európai diplomácia hálójába került, amely gyakran kihasznált bennünket, hogy aztán áldozatul vessen oda ismét (II. köt. 56. l.). A francia külpolitika jellemzésére idézi a II. Rákóczi Ferenccel tárgyaló Hamel—Bruyninx holland követ nyilatkozatát, hogy «mily kevéssé lehet építeni a Franciaországgal kötött összes szerződésekre, amely ország feláldozza népeit, barátait, saját vérét, szövetségeseit, esküit és mindazt, ami a legszentebb, érdekének és nagyravágyásának» (II. köt. 188. l.).

Befejezésül az 1870-es évek politikai helyzetéről szól. Reméli a kiegyezés sikerét, de nyugtalanító jelenségekül tekinti az Ausztria ellen a szélső ellenzék által indított közjogi harcot és a nemzetiségi kérdést, de mindenekelőtt az európai Törökország küszöbön álló felosztását. Fájdalom, a következmények igazolták aggodalmait.

Mint a felsorolt idézetek is bizonyítják, Sayous, bár mélyreható forráskutatásai alapján, melyeket az erdélyi fejedelmek diplomáciai érintkezéseire vonatkozó, addig ismeretlen párizsi levéltári adatokkal is ki tudott egészíteni, a részletekben is talált a magyar történetírók által addig figyelemre alig méltatott vonásokat, főleg az összefoglalásokban nyujt sok tanulságot. Nincs még egy külföldi író, aki a nyelvi nehézségek mellett is annyira behatolt volna a magyar lélekbe és intézményeink szellemébe. Munkája francia nyelven ma is a legjobb összefoglaló magyar történet, melyet a francia akadémia Saint-René Taillandier jelentése alapján 1877. május 17.-én legnagyobb díjai egyikével, a Prix Thiersszel (3000 fr) jutalmazott. Saint-René Taillandier, Petőfi egyik francia fordítója, pedig ez alkalomból e szavakat

intézte hozzá : «Souplesse d'esprit, finesse d'analyse, sentiment des nuances psychologiques, vous avez tout cela, sans compter l'érudition qui est du meilleur aloi.»[1]

III.

A mű nagy értéke és szép sikere azonban nem biztosította szerzőjének az egyetemen azt a helyet, melyre joggal számíthatott.[2] Abban a reményében tehát, hogy a Sorbonne-on tanszéket kap, csalódván, 1876 végén, 34 éves korában lemond líceumi tanárságáról és azzal a céllal, hogy teológiai tanár lehessen, a lelkészi pályára lép. Nyugtalanságra hajló lelkében ugyanis a mély vallásosság, mint egyik legszebb állandó tulajdonság volt munkásságának egyik hajtóereje, de egyúttal megnyugvásának is örök forrása. Foglalkoztatta őt akkor is, amikor még a tanári pályán működött s amikor legmélyebben volt elmerülve magyar történeti tanulmányaiban. Lozère département református lakosságának képviseletében résztvett a francia református egyháznak 1872. évi, Párizsban, az 1659.-i louduni zsinat után első ízben összeült nemzeti zsinatán s az egymással szembenálló orthodox és liberális táborok közt helyet foglaló, közvetítő párt tagjaként elmondott egyetlen beszédével nagy hatást gyakorolt az összes jelenvoltakra.[3] Mennyire lelkéhez nőtt a nemzeti zsinat ügye, tanusítja a *Le régime synodal et la conscience protestante* c. 1875-ben megjelent, nagy feltűnést keltett röpirata s a *Le synode national nécessaire et possible* címen a francia reformátusok folyóirata, a *Revue chrétienne* 1894. febr. havi számában közreadott cikke. Tevékeny részt vett a Presbyteri Világszövetség Edinburgh-ben tartott első ülésének előkészítésében is. Közvetítette a magyar kiküldöttek részvételét s ő fordította a Révész Imre által írt üdvözlő szózatot francia nyelvre.[4]

[1] Idézi Kont I. i. m.

[2] L. Pingaud i. m. 10. l.

[3] L. Pressensé nemzetgyűlési képviselő cikkét a *Revue des deux Mondes* 1872. aug. 15. számában : *Le synode général du protestantisme français et les divisions des protestants.* 761. l.

[4] L. Olay F. i. m. a *Nagymagyarország* c. folyóiratban 1931. márciusi szám, 15. l.

Papi tanulmányait Montauban (1598-ban alapított, újabban Montpellier-be átvitt) protestáns teológiai fakultásán végezte. A három tudományos fokozatot — baccalaureatus, licentiatus és doctoratus — *Le christianisme de Bacon, ses apologistes et ses adversaires* (1877), *De Tauroboliis apud gentes tempore crescentis ecclesiae* (1880) és *Les déistes anglais et le christianisme principalement depuis Toland jusqu' à Chubb, 1696—1738* (1882) című munkáival nyerte el. Ez utóbbi 211 lapra terjedő tanulmánya kitűnő képét adja a XVIII. századbeli angol szabadgondolkodók keresztyénellenes bölcseleti irányának, mely oly súlyos nyomokat hagyott a francia és német szellemi életen is. Közben újabb keserű csalódáson esett át. Majdnem egyidejűleg két egyháztörténeti tanszéket is ajánlottak fel neki: az egyiket a montaubani, a másikat a strassburginak pótlására Párizsban felállított fakultáson. Bár a konzisztóriumok nagy többsége őt ajánlotta a miniszternek, ez az utolsó pillanatban egy ismeretlen pályázót nevezett ki. Ezalatt Montaubanban is mással töltetvén be az üresedés, e fakultáson nyitott szabad előadás-sorozatot, melyeken 1879 és 1884 között a görög, római és mohamedán vallásokról, az arab műveltségről tájékoztatta hallgatóit, illetőleg egy irodalomtörténeti előadássorozaton élénk összefoglaló képet adott az 1815—1830-as évek romantikus forradalmainak embereiről és munkáiról. Ezekre az évekre esik gyakorlati lelkészi szolgálata is, melyet azért kellett vállalnia, hogy teológiai tanár lehessen. Rövid ideig egyik papja volt a poissy-i kerületi börtönnek, amely munkakörében nemesen érző lelke mély bepillantást nyert az emberi bűnök fertőjébe. Montaubanban pedig gyakran prédikált; színes, fennköltt beszédeit elragadtatással hallgatták hívei.

1885—1886-ban a toulouse-i egyetem bölcsészeti karán az egyik rendkívüli történeti tanszéket töltötte be, mígnem végre 1886-ban kinevezte a kormány a kis besançoni egyetemre a középkori történelem rendes tanárává. A besançoni akadémia is sietve tagjává, majd elnökévé választotta. Tíz évvel előbb még azt remélte, hogy a Sorbonne-nak lesz tanára és az Institut egyik osztályának tagja. E helyett férfikora derekán révbe jut egy ma is csonka vidéki egyetemen

és tagja lesz egy helyi tudományos egyesületnek, holott egykori pályatársai közül egyesek, akiknek nem annyira tudományuk, mint inkább szerencséjük volt nagyobb, legföllebb helyesebb beosztással használták fel képességeiket, már a francia tudományos élet vezéralakjaivá emelkedtek.

Lelke ugyan megnyugszik a vallásban, az isteni gondviselés rendelésében, sőt örömmel tölti el négy gyermeke, kik közül három fia jogi, papi és tanári pályaválasztásában élete művének folytatását látta, de ismételt csalódásai s utóbb elbetegedése miatt nem tudja többé fényes tehetségét egy tárgykörre szorítani. Valósággal szétforgácsolja erejét és idejét. Bámulatos sokoldalúsággal és egyforma könnyedséggel foglalkozik magyar történetének megjelenése után a legkülönbözőbb feladatokkal és kérdésekkel. Vallás- és egyháztörténeti tanulmányai mellett ír a börtönök lakóiról, s az angol börtönügy multjáról. Ír művészet- és irodalomtörténeti cikkeket, bírálatokat, esztétikai fejtegetéseket, életrajzokat és mint nagy utazó, aki bejárta Európának majd minden országát, ír színes útirajzokat. Munkatársa több folyóiratnak és napilapnak, köztük különösen a francia reformátusok *Revue chrétienne* c. szemléjének és a *Signal* c. napilapjának.[1]

Külön is kell szólanunk angol történeti tanulmányairól. A Bacon-ről és az angol deistákról írt értekezései során kezd e nemzet multjával foglalkozni. Vonzotta őt az angolok szabadságszeretete, vallásossága és politikai érettsége. Mint egykor hazánkba, úgy tette most tanulmányútjait Londonba, hogy eredeti forráskutatások alapján megírhassa összefoglaló műben Anglia történetét a XVII. századtól. Ennek egyik részeként látott napvilágot 1888-ban a Quantin-féle *Bibliothèque d'histoire illustrée* c. sorozatban a *Les deux révolutions d'Angleterre (1603—1689) et la nation anglaise au XVIIe siècle* című kitűnő munkája, melyben főleg Hallam, Macaulay és Guizot nyomán adta elő e kor vallási, politikai és tudományos áramlatait s ezekből magyarázta a két forra-

[1] Irodalmi munkásságát részletesen felsorolja Pingaud i. m.

dalom okait.[1] E műve alapján bízták rá szerencsésebb pályatársai: Lavisse és Rambaud, a 12 kötetes *Histoire générale* szerkesztői, az angol történet egyes fejezeteinek megírását Cromwell korától a legújabb időkig, 1649-től 1870-ig. (A mű VI—XI. köteteiben; az utolsó kötet már halála után jelent meg.) A tervbe vett nagy angol történetből tehát csak e rövid fejezetek készültek el, meg néhány kisebb dolgozata.

Ezek után visszatérhetünk ismét Sayous-nak, mint magyar történetírónak életpályájához. A közbeeső részletekre nemcsak a teljesség kedvéért volt szükség, hanem még inkább azért, hogy megérthessük magatartását hazánkkal szemben életének utolsó két évtizedében. Ezek figyelembevétele nélkül ugyanis könnyen beleeshetnénk abba a hibába, melyet magyar életrajzírói nem tudtak elkerülni akkor, amikor annak a föltevésüknek [2] adnak kifejezést, hogy iránt unk érzett barátságát megbénította a Franciaországban lábrakapott magyarellenes agitáció. Ha ezt a vádszerű föltevést az igazság mérlegének egyik serpenyőjébe vetjük, a másikba viszont a következő tényeket helyezhetjük:

1. Magyarországról 1878 és 1898 között, vagyis elhunytáig megjelent dolgozatait. 1878-ban írta a Lichtenberger Frigyes Ágost francia protestáns teológus szerkesztésében 1876—1882 közt kiadott *Encyclopédie des sciences réligieuses* c. vállalatban a *Hongrie* c. fejezetet, (VI. köt. 338. l.). 1883-ban olvasta fel az Académie des sciences morales et politiques előtt a Fraknói nyomán írt *La Hongrie et la ligue de Cambray* c. értekezését. 1885 és 1898 között a *La Grande Encyclopédie* I—XXII. kötetében (A—L betűk) több mint 200 [3] cikket írt Magyarországról, a magyar írókról, tudósokról, államférfiakról, városokról stb. Valamennyi között leghosszabb és legbecsesebb a XX-ik kötetben 21 hasábon Magyarországról szóló cikke, melyben az általános, a gazdasági és politikai földrajzi, népességi és felekezeti viszonyok vázolása után tárgyilagosan, a nemzetiségi bajokat sem hallgatva el, ismerteti egészen új

[1] Kont I. i. m. 142. l.

[2] Kont i. m. 145. l. és nyomában Olay i. m. 15. l.

[3] Kont 118 cikket említ, Bary Ilona 235-öt.

és önálló tárgyi és korhatárokkal a magyar politikai és irodalomtörténetet. 1889-ben beszámol előző évi budapesti útjáról. A magyar főváros, melyet 13 éve nem látott, elragadja őt fejlődésével. «Egy jó akadémikusnak — írja — nem szabad fél Európa átutazásától sem visszariadnia, hogy jelen legyen Akadémiája évi ülésén.» Az akadémia, — folytatja tovább — mint Széchenyi idejében, gyujtópontja a fajnak, a nyelvnek, a szellemi életnek». 1893 és 1895 közt három rövidebb és súlyban kevésbbé jelentős dolgozatban foglalkozik Arannyal, Madách-csal és Petőfivel. 1894 és 1898 közt a már említett Lavisse—Rambaud-féle egyetemes történelemben ő írja Magyarország történetét 1492-től 1847-ig (IV—X. kötet). Végül 1896-ban két cikkben foglalkozik az ezredévi kiállítással, mely alkalomból a francia közoktatásügyi miniszter megbízásából néhány hetet töltött Budapesten.

2. Az igazság serpenyőjébe kell tennünk a Plon kiadó céggel 1891-ben folytatott tárgyalását, melynek célja lett volna egy újabb kötet közreadása, mely 1870-ig egészítette volna ki a magyar történelmet.[1]

3. A már vázolt csalódásai és pályaváltoztatása nyomán jelentkezett lelki hullámzását, mely megakadályozta, hogy hosszabb időn át egyetlen tárggyal foglalkozzék.

Végül legyen szabad Sayous magyar-barátságára néhány mondatot idézni Gyulai Pálnak a Kisfaludy-Társaságban 1898. febr. 23.-án Sayous elhúnytát bejelentő beszédéből: «Rokonszenve nemzetünk iránt nem tette elfogulttá, mert ez nem a politikus, hanem a tudós rokonszenve volt, akit tárgya és tanulmányai lelkesítenek, s aki érzi, hogy nem hiába foglalkozott tárgyával, mert az megérdemelte a fáradságot. Sayous nemcsak a magyar történelmet szerette, hanem magát az országot is, ... sőt gyermekeibe is beleoltotta a magyar nemzet iránti szeretetet ... Senki a külföldiek közül nem szolgálta oly híven és önzetlenül hazánk érdekeit, mint ő.»[3]

Bármily sokat is írt, főműve a magyarok története marad,

[1] Kont i. m. 138. l.

[2] Gyulai Pál: *Emlékbeszédek* II. köt. 2. kiadás, 1902. 429—431. l.

melyhez hasonlót sem azelőtt, sem azóta francia tudós nem írt, amint Akadémiánknak sem volt még hozzá hasonlóan odaadó, lelkes kültagja.

* * *

Harminchárom éve alussza immár a touloni[1] temetőben örök álmát. Azóta nemzetünk, melyet találóan nevezett a nagy katasztrófák nemzetének, újabb, minden eddiginél súlyosabb csapás alatt szenved. Hallgassuk meg, minő tanulmányokat von le számunkra 1848/49. évi szabadságharcunkból: «Egy nemzet addig él, míg bízik önmagában... Magyarország, amely képtelennek látszott fölemelkedni egy ilyen küzdelemből, nem veszítette el hitét soha a jövőben és ez a mély hite elnyerte végül jutalmát. A magyarok számos követelésük közül megkapták mindazt, ami valóban észszerű. Pedig semmi sem hiányzott ez ország balszerencséjéből 1849-ben, sem az idegen hódítás egész területükre, sem a nemzeti zászló elbukása, sem a roppant adók, sem az elnyomás, sem a széthúzás... Amely nép megőrzi erkölcsi rugalmasságát és amely méltó a reménységre, az élni fog.»[2]

Aki ilyen tanulságokat tudott levonni a nagy katasztrófák nemzetének multjából, az nemcsak történetírója, hanem jóltevője is nemzetünknek, kinek tanításaiból az okulás mellett vigaszt és reményt is meríthetünk.

Áldott legyen emlékezete!

Függelék.

Sayous Ede magyar tárgyú műveinek jegyzéke:

Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815. Paris (Librairie Germer—Baillière), 1872. XIV+283 l.

Budenz: Études linguistiques ougriennes. Ismertetés, Revue critique, 1872. I. köt. 174. l.

La Hongrie et les partis magyars depuis la guerre. Revue des deux Mondes, 1872. jún. 1.

La poésie populaire hongroise pendant la guerre de 1848—1849. U. o. 1872 aug. 15.

Recueil de poésies populaires hongroises. Az Arany László

[1] Olay i. m. febr. 1. sz. 22. l.

[2] *Revue des deux Mondes*, 1872. aug. 15. sz. 793. l.

és Gyulai Pál Magyar népköltési gyüjteményének ismertetése. Revue critique, 1872. II. köt. 366. l.

Donner: Histoire des études sur les langues ouralo-finnoises. Ismertetés, u. o. 1873. I. köt. 43. l.

L'établissement de la Réforme en Hongrie. Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français. XXII. köt. 1873. (Felolvasta a társaság összes ülésén, ápr. 29-én.)

Hunfalvy: Voyage dans les provinces finnoises de la Baltique. Ismertetés, Bulletin de la Société géographique, 1873. I. köt. 535. l.

Musées ethnographiques de Copenhague et de Moscou et cartes ethnographiques de Russie et de Sibérie. Paris, 1874.

Les origines et l'époque païenne de l'histoire des Hongrois. Paris (Ernest Leroux éditeur), 1874. 128. l.

L'invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242. Comptes rendus de l'Académie des sciences morales et politiques. 1875. CIV. köt.

Les relations de la France avec les princes de Transylvanie pendant la guerre de Trente ans. U. o. 1875. CIV. köt.

Les pasteurs hongrois et les galères de Naples (1674—1676.). Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français, 1875. XXIV. köt.

L'état présent et l'avenir de la Hongrie. Revue des deux Mondes, 1876 ápr. 1.

Les rois capétiens de Hongrie (1301—1382.). Comptes rendus de l'Académie des sciences morales et politiques. 1876. CVI. köt.

La politique et les guerres de Mathias Corvin. U. o. 1876. CVI. köt.

Mémoire sur une mission en Hongrie, 1875 aug. 26-i kelettel. Beszámoló a magyar történet forrásairól. Archives des Missions Scientifiques et littéraires, 1877. évf.

Lichtenberger: Encyclopédie des sciences réligieuses c. műben a «Hongrie» c. fejezet. 1879.

La Hongrie et la ligue de Cambray. Comptes rendus de l'Académie des sciences morales et politiques. 1883. CXX. köt.

La Grande Encyclopédie I—XXII. kötetében (A—L betűk) magyar írókról, tudósokról, államférfiakról, városokról stb. és hazánkról cikkek. 1885—1898.

Un voyage à Buda-Pesth. Bibliothèque universelle et Revue suisse, 1889 márc.

Arany, poète national hongrois. Revue chrétienne, 1893 febr.

Lavisse, Ernest et Rambaud, Alfred: Histoire générale du IVe siècle à nos jours, c. 12 kötetes világtörténetben a IV. köt. 16. fejezete; az V. köt. 19. fej.; VI. köt. 16. fej.; VII. köt. 20. fej.; IX. köt. 20. fej. és X. köt. 17. fej. 3. §-ban Magyarország története 1492-től 1847-ig. 1894—1898.

Madách, poète hongrois et sa Tragédie humaine. Revue chrétienne, 1894 okt.

Les Magyars à la veille de leur exposition millénaire. Annales de géographie, 1896 ápr.

L'exposition du millénaire hongrois. Revue de Paris, 1896 aug. 1.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.